

Társadalmi trauma szisztematikus helyéről. Elias Canetti pszichológia és politika között

On Collective Traumas Elias Canetti Between Psychology and Politics

Prof. Dr. Kiss Endre
OR-ZSE, ELTE
andkiss@hu.inter.net

Initially submitted Sept.25, 2019; accepted for publication Oct. 28, 2019

Abstract

On the one side, the object of the behaviour of the masses means an evident and unquestionable interdisciplinarity. On the other side, the occupation wants to become with this object an independent and well recognized science, which is just as now a „normal science” interested in presenting a precisely demarcated domain of activity, clear basic concepts and an own methodology. As much as we understand this tension, it becomes however rapidly clear, that the new discipline rather suffers under this double approach, what does just not occur in Broch.

Elias *Canetti*'s case is quite interesting under this aspect. Because of his insight in the infinite complexity of the interdisciplinary reflections (and of his impetuous urge of originality), he falls over into a state of perfect *lack of reflection*, where the mass is transforming in an entity with its own laws, that works according to its own laws, even unconsciously, but not coincidentally, increases unconsciously but for those actors, who are moving in it.

Elias Canetti's radically new approach to the analysis of the "crowds", his fundamental "re-definiton of the concrete" is also to be seen as a response to the newly-articulated, decisive and ubiquitous challenge posed by crowds themselves. Thus *Crowds and Power* is one of the seminal works which began to focus very intensively on this new phenomenon of social and historical reality after the First World War. Historically speaking, this phenomenon was indeed widely recognized as something completely new. What makes Canetti's treatment of the problem of crowds *qualitatively different*, however, is that it *generalizes* this phenomenon and turns into the *basis for a comprehensively new hermeneutics of history*.

Kulcsszavak: Canetti, társadalmi trauma, tömeglélektan, a konkrét újradefiniálása, hermeneutika, politika, identitás, I. világháború

Keywords: Canetti, social trauma, mass psychology, redefinition of the concrete fields, hermeneutics, identity, the Great War

A sajátosan társadalmi traumák definíciója különlegesen nehéz feladat, a társadalmi trauma artikulálása, nyelvi megfogalmazhatósága önmagában is kivételesen nehéz, hiszen a trauma lényege bizonyosan nem reprodukálódik annak megnevezésében vagy más nyelvi leírásában. A társadalmi trauma mindenképpen dekonstruál, kaotizál, a legtöbb esetben abszolút vagy relatív értelemben archaikus rétegeket és tartalmakat mozgat meg. A társadalmi trauma egyben nyomban instrumentalizálódik is, s az az összefüggés is alapos feltárássra szorul még, hogy azok instrumentalizálása nem kizárólag a diktatúrák vagy a totalitarizmusok eszköztárának része, de a demokrácia is könnyen foglyává válhat a társadalmi traumák ezen instrumentalizált politizálódásának.

Elias Canetti a huszadik század azon kivételes alkotóképességű osztrák értelmiségije közé tartozik, akik majdhogynem vehemens bátorsággal követelték ki kérdésfeltevéseik gyökeres intellektuális és módszerbeli megújítását. Ezt annál is helyénvalóbb hangsúlyoznunk, mert ez a vonás még mindig hiányzik a szellem és az értelmiség újkori osztrák történelméből, arról nem is beszélve, hogy ennek pusztá felvetése is kézzelfogható ellentmondásban áll az Ausztriáról kialakított külső perspektívából megfogalmazott imázsokkal. A modern osztrák magaskultúra számára annyira fontos e radikális újrakezdések megnevezésére korábban a „konkrét újradefiniálás”-nak (*Neudefinierung des Konkreten*) terminusát vezettük be, amely talán képes arra, hogy ezt a jelenséget ne csak történetileg magyarázza, de az újra, az innovációra való képesség meghatározó filozófiai és tárgykonstitúciós következményeit is felmutassa.¹

Az újrakezdésnek ez a radikalizmusa a *Tömeg és hatalom* Canettijét már a kezdet kezdetén rendkívüli, ha éppen nem kockázatos helyzetbe hozza. Nem kevesebbet követel ugyanis olvasójától, mintsem azt, hogy az a műbe való belépéskor szó szerint mindent egy csapásra elfelejtsen, amit a filozófiai és szaktudományos irodalomból az „ember”-ről, „társadalom”-ról, „tömeg”-ről vagy „történelem”-ről mindaddig megtapasztalhatott. Formálisan kényszeríti Canetti dikciója az olvasót, hogy mindezeket az ismereteket félretolja és a történelemnek, illetve az emberi valóság egészének már az alapoktól új módon felépülő rekonstrukciójára váltson át.² A *Tömeg és hatalom* olvasásakor olyan világban találjuk magunkat, ahol nem létezik más, mint az Én és a Mi, mégpedig kizárólag abban a szövegösszefüggésben, hogy (mind szó szerinti, mind átvitt értelemben) az utcán egymással érintkezésbe kerülnek. Az embereknek ez a találkozása a tömeg minden pillanatban való újjászületésének lehetősége. Ez a találkozás egyben az egyáltalán vett

¹ Endre Kiss, *Der Tod der k.u.k. Weltordnung in Wien*. Wien - Köln - Graz, 1986. Ld. a „Neudefinierung des Konkreten” című zárófejezetet, amelyben Karl Kraus, Franz Kafka, Hermann Broch és Ludwig Wittgenstein életműveinek alapvető kérdései kerülnek tárgyalásra. - A „konkrét” önálló megközelítésen alapuló problémája Canettit közvetlenül is erőteljesen foglalkoztatta (ld. erről „Zum österreichischen Denken. Elias Canetti in den siebziger Jahren”. in: *Pannonia*, 1982/1.). E probléma nyilván a mindennapi tudat számára trivialis, sőt, eredendően a filozófia vagy a tudományok feladatát is a „konkrét” fölött álló, azt összegező, annak lényegét kifejező „absztrakciók” kialakításában látja. A nagy filozófia azonban, amelyhez ezen a szálon Canetti is csatlakozik, ezzel éppen ellenkezően a „konkrét”-ot tekinti kategoriális konstrukciónak, azaz az egész gondolati megismerő folyamat végeredményének. Canetti a maga még filozófiai szempontból sem konvencionális módján világosan lát bele ebbe a problematikába.

² Az, hogy a konkrét újradefiniálása Wittgensteinnél, Broch-nál, Musilnál, Kafkánál vagy Kraus-nál a konkrét tartalmak szempontjából nagyonis eltérően megy végbe, a legcsekélyebb mértékben sem teszi viszonylagossá az ebben a vállalkozásban fennálló lényegi azonosságot.

társadalom újjászületésének új értelemmel való feltöltődése. A társadalmi létnek és a társadalomra vonatkozó fogalmaknak ez az új elemtana hallatlan elméleti merészség és kockázatvállalás, ami az első pillanattól nyíltan vállalja a társadalomtudományi dilettantizmus látszatát is, miközben az olvasó kötelező meggyőzésének alakjában szakadatlan sikerre is van ítélve, tartalmi és módszerbeli erényeinek és eredményeinek kell ugyanis ezt a konvencionálisnak semmilyen értelemben nem nevezhető kiindulópontot legitimálnia.³

Elias Canetti radikális újrakezdése a „tömeg” elemzésében, a „konkrét”-nak az alapoktól végrehajtott „újradefiniálása” nemcsak a saját életmű, de az új politikai és társadalmi realitásokból kinövő *történeti* tömeg-problematika értelmezésének összefüggésében is különleges helyet foglal el. Ezen a szálon a *Tömeg és hatalom* azon alapvető művek egyike, amelyek az Első Világháború után igen intenzíven néztek szembe a társadalmi és történelmi valóságnak ezzel a gyökeresen új jelenségével. Canetti specifikáló jegye a tömegproblematika értelmezésében egyrészt az, hogy ő a maga sajátos, véletlenekkel át- meg átszótt dinamikájában próbálta megtalálni az értelmezés módszerét, de másrészt az is, hogy a tömeget a társadalom irányában többszörösen általánosította. Mindezeket a már önmagukban is többé-kevésbé eredetinek tekinthető kiindulópontokat azután sajátos narratívumban egyesítette is, amivel nem kevesebbet kísérelt meg, minthogy ebből a gyökeresen új jelenségből létrehozza *a történelem és a társadalom egy átfogó, új fundamentál-hermeneutikáját*.⁴

Általánosságban is igaz, hogy érzékelt valóban új jelenségeket kezdetben úgy kell megkezdünk „leírni”, hogy annak akkor még nem áll készen rendelkezésre a maga egzakt fogalmisága és kategorizációja. Éppen, mint új jelenségre, nem áll rendelkezésre (még) tudományos leírás és (egy vagy több) konkrét tudomány módszertanával összegyűjtött tapasztalat, ezért ennek az új jelenség megközelítésének még nem lehetnek meg a maga fogalmai és módszerei. Ez a természetes feltételrendszer teremti meg az új jelenségek első megközelítésének *„fenomenológiai”* karakterét (az említett jelzöt lehetséges mind filozófiailag tartalmas - azaz a létező fenomenológiai iskolával, így például *Merleau-Ponty*-val összefüggő – , mind pedig attól független, azaz metafórikus értelemben is használni). Nem kétséges azonban az sem, hogy Canettinek ez az egy műben, sőt, egy gondolatmenetben realizálódó átmenete a fenomenológikus leírástól a genealógikus pozitívizmus különböző funkcióinak mindegyikébe *sajátos „vad” módszertant* jelent. Ez a „vadság” a maga konkrét megvalósításában azonban minden csak nem véletlen vagy rögtönzés. Az átmenet végrehajtása telve van eredeti és nagy horderejű tudományos döntésekkel, végső eredményében ezért nemcsak Canetti új iránt való szenvedélyes érdeklődésének felel meg, de megfelel *elementáris eredetiségvágyának* is.

³Tudománylogikailag kivételes jelentőségű, hogy az egész módszertan legitimációja gyakorlatilag egybeesik az egyes tézisek pozitív igazolásával, illetve igazolódásával. E legitimáció szükségszerűsége Canetti esetében oda vezet, hogy a kezdetek szükségszerű metodikus fenomenológiája (és fenomenológiai módszeressége) e folyamat során a genealógikus pozitívizmus egy markáns változatába megy át. A módszertanok meghatározó átmenetét jól példázza a következő mondat: „A túlélés összes felsorolt formája ősrégi, megtalálható már... a természeti népeknél is.” (Elias Canetti, *Masse und Macht*. Frankfurt am Main, 1980. 278.) Innen a *Tömeg és hatalom* olvasóinak visszatérő csodálkozása afőltt, hogy a kezdetek szükségszerű módszertani fenomenológiáját nem differenciált teoretikus eszmefuttatások, de pozitív-genealógiai kutatási anyagok végtelen (és végtelenül pedáns) egyenesen skolasztikusnak tűnő osztályozásai követik.

⁴Nem véletlen más összefüggésekben sem, hogy a társadalomlélektani elméletalkotás a huszadik század sajátos társadalomelméletének szerepében is megjelenik. Sokatmondó példa erre például Hannah Arendt *Totalitarizmus*-monográfiája.

Canetti eredetiségvágya - mindezek után már csak látszólag paradox módon – nem is annyira egy új társadalomlélektan megalkotására irányul más társadalomlélektani koncepciók között, mint egy új társadalmi (fundamental-) hermeneutika megalkotására. Más szavakkal Canetti nem Freudot vagy Brochot próbálja felülírni (bár természetesen sokban polemizál velük és eltér tőlük), annál intenzívebben próbálja helyettesíteni, sőt, le is váltani Nietzschét és Marx-ot.

Canetti a modern tömeg keletkezésében nem devianciát lát, de nem is a modern történelemnek azt a holisztikus kisiklását, amit mindenekelőtt az Első Világháború kataklizmája hozott létre. Ehelyett a huszas évek tömegpszichológiai tapasztalatát olyan „*alkalom*”-nak tekinti, amely lehetővé teszi az emberi társadalom és történelem megértését. Esetében a „rekonstrukció” tökéletesen megfelel a fogalom eredeti jelentésének.

Bátor lépése, amellyel teljes módszertani tudatossággal félretolta az összes addigi kategorizálást, létrehozta a hatalom teljes „elemtaná”-t. A kezdet rendkívül egyszerű példáiból kiindulva az elemi tények végtelen láncolatán át vezeti olvasóját. Az olvasó megtanulja, hogy a tömeg Canetti által kijelölte meghatározásait saját világában is érzékelje. De a tanulási folyamat még ennél is tovább megy egy lépéssel: a kezdet előjelek nélküli fenomenológiájába beépül a szépíró Canetti látásmódjának könyörtelensége is. A *Tömeg és hatalom* olvasója, e tanulási folyamat hordozója, önmagában is kénytelen érzékelni az egyes tömeg-típusok egyes vonásait. Ez a tömeg nem kívül van rajtunk, de bennünk is van, és korántsem abban a moralizáló és pszichológiai értelemben, ahogy ez a típusú nyitás más szerzőknél már Canetti előtt is helyenként végbement. Ez a tömeg nem csak a történelemben létezett, de meghatározza a jelent is. A tömeg Canetti értelmezte változata igazi *condition humaine*, létfeltétel, a történeti emberiség létfeltétele és létmódja.

A tömeg ezen rekonstrukciója egy ennyire stratégiai, sőt, talán egyenesen „szubverzív” vad módszertan eredményeképpen logikusan alakul át egy sajátos történeti-társadalmi hermeneutikává. A társadalmi lét a társadalmi praxis hermeneutikájává válik.

A szélsőségesen különleges módszertani nehézségek miatt célszerű elválasztani a módszertant a koncepciótól.⁵ Mind a kettő kiemelkedő és elismerendő, csak másképp. Mind a kettő a maga módján viszonyul a társadalomlélektan alternatív és rivális módszereihez és ugyanúgy az alternatív és rivális koncepciókhoz. Maga a pozitív tartalom egy a tömeg lehetséges lélektani értelmezései közül, ez - leválasztva az igazsághoz vezető módszertanilag kijelölt útról – akár még triviálisnak is mondható.

Ezért Canetti tömegpszichológiájának valódi nívója az egyedi és „vad” módszertanban áll. A módszer lényege pedig a dinamikus *lényeglátás* merész vállalása. A lényeglátás előtérbe kerülésének mindig számos finom tudományelméleti és tudománytörténeti oka van, így például a funkcionális differenciálódás állandó fejlődése, a tudományos kategorizálás elutasítása, általában a korabeli tudományosság elleni olyan különös

⁵ E módszertani problémák valóságos *veszélyei* nem az elemzésekben lépnek fel, de a tömegpszichológiai tételek lehetséges leegyszerűsítő társadalmi értelmezésében.

és sajátos bizalmatlanság amelyik, látszólag paradox módon, származhat akár még idealista tudományos motívumokból is.

Ez a lényeglátás (Wesenschau) felfogásunkban természetesen nem egyenlő a mítosszal, az univerzálialakkal, a mitológiával, a metafizikával (jóllehet a gondolkodás e formáiban mindegyikben benne van a lényeglátás mozzanata). Ez a lényeglátás a filozófia eddigi kiemelkedő momentumai közül távolról a hegeli ideáltipikus fogalomalkotásra emlékeztet (amelybe nagy meglepetésre *Hegel* ellensége, *Schopenhauer* is becsatlakozik), s nagy kulturális nyomokat hagyott a korai romantika lényeglátása is, amelyek evidens vagy evidensnek tekintett igazságtartalma rendszeresen elhallgattatta az e tartalmak létrejövetelére irányuló módszertani kérdéseket. Ez a sokféle eredetű és nagyon gyakran erőteljes igazságtartalmakat hordozó és rögzítő „lényeglátás” (Wesenschau) a tizenkilencedik század előrehaladó évtizedeiben azért tudja egyre kevésbé legitimálni saját fogalmainak szemantikáját, mert a benne kifejezett, azaz „lényeglátott” igazságtartalom csak igen nehezen vagy egyáltalán nem legitimálható.

Ez az a pont egyébként, ahonnan érdekes új fény vetülhet arra, miért kapcsolódhat össze a társadalomlélektani és az átlagosnál jóval fundamentálisabb és originális lényeglátás a szépíró narrációs eljárásaival. Éppen a mű nyelve, felépítése, logikája, a *Tömeg és hatalom* következetessége az, amelyik a mű tételeit „íróilag” legitimálja.

A lényeglátás eljárásának és módszerének (és legitimálása megoldhatatlannak látszó nehézségeinek) megértése új oldalról és új megvilágításban mutatja fel módszertani bevezetőnknek a Canetti által szépírói eszközökkel működésbe hozott „vad” fenomenológia eljárását és bizonyos értelemben magyarázatot is ad erre.

A „vad” fenomenológiát az új, paradigmákba addig nem foglalt jelenségek feltárásának vágya indítja el. Abban az ütemben azonban, ahogy leírásai nyomán egyre több jelenséget ismerünk és értünk meg szuggesztíven, annál egyértelműbben megy át – igaz, az irodalmi és nem a tudományos vagy a filozófiai nyelv médiumában – a „vad” fenomenológia „lényeglátás”-ba. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy *a „vad” fenomenológia és a „lényeglátás” a legnagyobb mértékben feltételezik egymást*. Miközben a lényeglátás pozitív eredményeinek (azaz Canetti társadalomlélektanának) legitimálása ennek ellenére sem történhet meg „pozitív”, a tudományéra emlékeztető módon, a legitimálás funkcióját az irodalmi nyelv és az olvasó sokoldalú meggyőzése kénytelen átvenni.

Ez a módszertani bevezető volt szükséges ahhoz, hogy a tömeglélektan immár a siker esélyével bevonható legyen a társadalmi traumák konkrét problematikájának vizsgálatába is. Ez azonban még így sem mehet közvetlenül. E tömeglélektan (úgy is, mint a társadalmi lét sajátos, „vad” metodológiával létrehozott hermeneutikája) először a *politikához* fűződő viszonyában értelmezendő. A mindenekelőtt eldöntendő kérdés ugyanis az, hogy ez a tömeg létére és viselkedésére felépített társadalom-rekonstrukció (a rendelkezésére álló több lehetséges módozat egyikének realizálása útján) nem szünteti-e meg a politika önálló szféráját, nem „naturalizálja”-e azt. *A társadalomlélektan ilyen felemelkedése ugyanis a társadalom hermeneutikájává magában rejti ezt a lehetőséget*. S valóban, Canetti hatalmas társadalom-konstitúciójából hiányoznak a politika szférájának vezető fogalmai. Nincs szó hatalommegosztásról, reprezentációról, ennél

is jobban szemet szúr a különböző tömegek közötti *politikai tartalmú* tipológia hiánya,⁶ s ha tömeglélektanilag már nem is, de politikailag mindenképpen feltűnik a társadalmi-pszichológiai „normalitás” és „válság” jelenségeinek megkülönböztetésének teljes elmaradása.

Mindezek alapján szinte fenyegetővé válik annak lehetősége, hogy a politikum (és azon keresztül a specifikusan társadalmi traumák) artikulációja lehetetlenné válik ebben a sajátos és egyedi koncepcióban.

Mintha azonban maga Canetti is érezte volna a politikum (s a társadalmi traumák!) már-már égetően hiányzó problematikáját, amikor a mű egy erre a célra elkülönített részében négy újkori politikai esettanulmányt dolgoz ki. Ezek megfordítják a műben addig uralkodó megközelítés irányát. Nem a tömeg sajátos és láthatatlan keletkezését és elmúlását választják témának, de ismert politikai és történelmi jelenségek és intézmények olyanirányú lélektani meghatározásait keresik, amelyek már értelmezhetőek a *Tömeg és hatalom* koncepciójából. Ezt a négy esettanulmányt azután mintegy meg is koronázza az esettanulmányok esettanulmánya, a *Schreber*-eset, ami a politikai hatalom jelenségének teljességét kívánja megragadni saját lélektani alapjainak igénybevételével. Mindez természetesen nem feledtetheti, hogy előzetes félelmünk minden volt csak nem megalapozatlan, hiszen a tömeg létmódja, mozgásának mindenre való kiterjedése a lehetőségek birodalmához közelítette a politikumnak akár még teljes feloldódását is a tömeg lélektanában.

A négy politikai esettanulmány négy komplexum, annak tekinthető politikai, de annak pszichológiai értelemben is. A politikai komplexum a már kialakított pszichológiai lényeglátás médiumában jelenik meg

A *Versaille*-esettanulmányban Canetti hirtelen és a maradéktalanságig elmenően teljes identitásváltozást regisztrál, ami kiterjed a politikára, a pártokra s amit végül a nemzeti-szocialista mozgalom magának sajátít ki. Ez abból a szempontból is ideális példa, mert megmutatja, hogyan épül bele a társadalomlélektani tartalom a politikába. Ebben az esetben azonban a társadalomlélektani tartalom új és gyakorlatilag maradéktalan kicserélődéséről is szó van. Az újkori német identitás a hadseregre épült, így Canetti, s ez az 1871 utáni fejlődésre nézve közvetlenül is belátható. *Versaille*-ben, amikor demilitarizálják Németországot, ezért nem (csak) racionális vagy pragmatikus, politikai vagy történelmi döntést hoznak, de a szó mind Canetti-féle lényeglátó, mind pedig általános értelmében „ki is oltják” a német identitást.

A társadalmi identitás ehhez hasonló nagyságrendű kicserélődése Canetti szerint az *infláció* fogalmának médiumában megy végbe (ami egyébként ugyancsak szerencsés módon teremt keretet politikum és pszichológikum közös artikulációjára is). Az infláció, Canetti e második esettanulmánya a konkrét politika és a társadalomlélektan átfedéseiről és különbségeiről, egyben közös médium: a „*leértékelődés boszorkányszombatja*” renkezi egységbe a különböző területek jelenségeit, hiszen az infláció az ember, az individuum, de a tömeg, sőt a tömegember azonos radikalitással végbemenő leértékelődését is jelenti. A

⁶ Elsősorban természetesen az éppen a politikai megközelítés számára oly fontos „jobb”- és „baloldali” tömeg megkülönböztetésére gondolunk, amely hiány erőteljesen megnehezíti e tömegpszichológia közvetlen alkalmazását.

társadalomlélektan átfogó szociális hermeneutikává való alakulása szépen mutatkozik meg ezen esettanulmánynak abban a vonásában, hogy a leértékelés kozmikus kitágítása elsősorban ugyan a társadalomlélektan médiumában megy végbe, de átható jelensége átnyúlik mind a társadalomontológiába, mind pedig az elismerés-problematikába is. A mindenoldalú leértékelődés az *elidegenedés* legkülönbözőbb formáihoz vezet, ezek pedig a társadalmi létet oltják ki, abban az összes formában, ahogy a társadalmi létet a kor szereplői egyáltalán elképzelni képesek. Az infláció-elemzés tanulsága elsősorban az, hogy jóllehet az univerzális leértékelődés víziója társadalomlélektani vízió, egyidejűleg azonban maga ez a „boszorkányszombat” éppen a maga lélektani médiumában tökéletesen izomorf a politikai alrendszer teljes keresztmetszetével.

A politikai alrendszer autenticitásának megőrzése jellemzi a társadalomlélektani össz-koncepció teljes érvénybentartása mellett a harmadik esettanulmányt is. A *parlamentarizmus* elemzésében Canetti a „háborúban álló seregek pszichológiai struktúrájához” hasonlítja ezt az intézményt. A tömegpszichológiai gondolatmenet súlypontjainak megfelelően pillantja meg Canetti a parlamentarizmus lényegét, politikai megalapozását a „gyilkolás tabujához”. A túlfeszített lényeglátásnak tűnő megfogalmazás, jóllehet konkrét tömegpszichológiából indul ki, józan és egyértelmű politológiai tartalmat jelöl: a parlamenti képviselők „immunitását”, amelyből adott esetekben a mentelmi jog is levezethető.

A negyedik politikai esettanulmány Canettinél a *szocializmus*. Ebben az esetben nem annyira a tömeglélektannak, mint inkább az általa rekonstruált tömeg viselkedéséből következő egyik lélektani következménynek juttat szerepet. E gondolatmenetben politikai ellenvetéseknek ad tehát tömeglélektani háttérrel és ezáltal magyarázatot. Amíg ugyanis a szocializmus a termelés oldaláról problémátlanul gondolható el „kollektivistá”-nak, ugyanazt az elosztás összefüggésében már nem mondhatjuk el, itt ugyanis érvénybe lép a tömeg „növekedésének”, szaporodásának ténye és tendenciája, s azon keresztül a sajátos terminológiával kifejtett „szaporodási zsákmány”, amelynek ténye erre utaló külön argumentáció nélkül is érv a szocializmus ellen.

A négy esettanulmány gondolati és pragmatikus struktúráiban megjelenő koherencia mellett figyelemreméltó sokrétűséget és változékonyságot is mutat.

A *Versaille*-eset a kollektív önazonosság kioltásának egyszeri aktusát jeleníti meg, amíg az *infláció*-alapesete az egyéni és kollektív identitás összefüggő s elviekben bármikor bekövetkező érték- és értelemvesztését ragadja meg és kategorizálja. A *parlamentarizmus* esetében a politika célzott tabut épít be a társadalomlélektani folyamatok esszenciálisan előzetesen már kielemezett várható irányának lefékezésére. Nem a pszichológiai tartalom befolyásolja a politikait, nem is egy folyamat megrendítő ereje hat egyszerre és egy időben mind a pszichológiai, mind a politikai folyamatra (hogy azok a valóságos tárgyiasság szintjén emiatt időlegesen egybe is olvadjanak), de politikai döntés lép bele a tabuállítás legmélyebb szintjén a társadalmi folyamat sodrába. S végül a *szocializmus* példáján Canetti egy, a saját rendszerében egzaktan kidolgozott magyarázatot ad arra az amorf formában nagyonis elterjedt kételyre, amelyik a szocializmus és az emberi természet látens vagy manifesztnek megmaradó össze nem egyeztetetőségére vonatkoznak.

A társadalomlélektan és a politika közötti viszony sajátosan Canetti-re jellemző változatának kidolgozására volt szükség ahhoz, hogy megkíséreljük alkalmazni azt a társadalmi traumák előttünk álló aktuális kérdésére. A kérdés a jelenben is számos konkrét formában vethető fel. Az 1989-as posztoszocialista rendszerváltás nagy történelmi lehetőségeket teremtett, s egyben új traumákat is hozott, részben olyan régi traumákat is mozgósított, amelyekről már azt hittük, hogy végérvényesen eltűntek.

A sajátosan társadalmi traumák definíciója különlegesen nehéz feladat, a társadalmi trauma artikulálása, nyelvi megfogalmazhatósága önmagában is kivételesen nehéz, hiszen a trauma lényege bizonyosan nem reprodukálódik annak megnevezésében vagy más nyelvi leírásában. A társadalmi trauma mindenképpen dekonstruál, kaotizál, a legtöbb esetben abszolút vagy relatív értelemben archaikus rétegeket és tartalmakat mozgat meg. A társadalmi trauma egyben nyomban instrumentalizálódik is, s az az összefüggés is alapos feltárássra szorul még, hogy azok instrumentalizálása nem kizárólag a diktatúrák vagy a totalitarizmusok eszköztárának része, de a demokrácia is könnyen foglyává válhat a társadalmi traumák ezen instrumentalizált politizálódásának.

A társadalmi trauma seb, éppen Canetti kifejezésével élve „szúrás” (tüske, Stachel), gyógyítása a társadalmi lét törvényei miatt azonban sokkal nehezebb és bonyolultabb, mint a fizikai sérülésé. A tüske okozta seb gyógyítása ugyanis olyan folyamatokat és magatartásokat írna elő, amelyek ellene mozognak a társadalmi lét más vezető tendenciáinak, *a seb begyógyítása múltbeli állapotok eredeti formában való helyreállítását írná elő*, a történelmi optimum egy fajta helyreállítását és egy abból a kijavított kiindulópontból való folyamat újra való beindítását. Mindez természetesen csak kivételes esetekben lehet lehetséges. A társadalmi trauma társadalmi létformája egy sajátos *trauma-narráció*, a trauma egyre újonnan való elmesélése és átélése, az már társadalmi bölcsesség kérdése, mennyi elemzés, mennyi értelmezés szűrődhet bele ebbe a szünet nélküli újra való elmesélésbe, ezek arányától függ ugyanis a gyógyulásnak akár csak részleges lehetősége is.

A társadalmi trauma kollektív jelenség, hordozása, értelmezése egyben egyén és egyén, egyén és közösség, közösség és közösség viszonyait is alakítja. Különösen is mélyen szabdalják a társadalmi traumák azt a Magyarországot, amely az Első Világháború és 1918-1919 eseményeivel megelőlegezi s huszadik század egész történelmét, és amelynek olyan sok negatív és olyan kevés pozitív tapasztalata van éppen a társadalmi traumák konstruktív kezelésében, és amelyben előszeretettel éppen azokat a gondolkodókat rekesztették ki, akik a terápia munkájához esélyekkel kezdhettek volna hozzá.

A társadalmi trauma instrumentalizálása egyben azt is jelenti, hogy ideologizálódik. Szélsőséges esetben eljut a társadalom kettéosztásának állapotához is (Spaltung), ami annál is veszélyesebb, mert a megosztottság politikai kereteit a trauma irracionális mélyrétegeivel erősíti meg. Ilyen esetekben azonban az instrumentalizált trauma lélektanilag is megváltozik, *a politizálás kiszorítja a lélektani tartalmat* (és azokat, akik a traumát továbbra is csak sajátos lélektani jelenségként élik át).

Sajátos kirekesztés, ha éppen nem egyenesen kolonializáció ez, a traumát már gyógyítani sem szükséges (éppen ellenkezőleg, mindig újabb és újabb érveket kell találni a trauma igazságára és jelenben továbbélő

tragikus nyomaira), hiszen *egy meggyógyított trauma, azaz maga az egészség (!), egy teljes politikai rendszer lába alól húzhatná ki a legitimitációt, amennyiben okafogyottá tenné annak alapzatát.*

Aki szenved a traumától, innentől kezdve kettősen szenved, hiszen nem tudja már gyógyító társadalmi cselekvésbe transzformálni a traumát, miközben már azokkal sem akar azonosulni, akik arra hivatkozva instrumentálisan politizálnak.

Canetti a négy esettanulmánnyal kielégítő és követhető módon érzékelteti e tömegelektanának politikai alkalmazhatóságának lehetőségeit. Nem üres nyelvi forma tehát, ha azt mondjuk, ez a társadalomléktan a mai magyar társadalom sok és sokféle traumájának részleges vagy helyenként akár teljes feltárására lenne alkalmas. E gondolatmenetben mi a Versailles-Trianon-traumát választjuk ki, miközben hangsúlyozzuk, hogy ez nem e konkrét trauma miatt történik, de a jelenség értelmezésének heurisztikus ereje miatt.

A dualizmus politikai felfogása és értelmezése, a dualizmus mint az újkori magyar identitás kialakítója ezt az önazonosságot lokális-területi természetűként értelmezte és vitte be a tömegek tudatába. A magyar identitás egyenlő volt a Nagy-Magyarország területével való azonosulással, ezt példázták a Millenium bandériumai, a mindenütt jelenvaló térképek, a politikai jelszavak.

Canettinél a németek nemzeti szimbóluma az erdő, ami a társadalomlélektani elemzés során a hadsereget jelenti, s ezt Canetti tematikusan is kimondja: az 1871 utáni német identitás meghatározó vonatkoztatási területe a hadsereg (aminek szerencsére ugyancsak rengeteg látható és könnyen azonosítható bizonyítéka van a német kultúrában és társadalomban 1914-ben).

Canetti Versailles-esettanulmánya (amelyet az előzőekben röviden ismertettünk) a kollektív identitás hirtelen kioltását diagnosztizálja a békedöntés erre irányuló paragrafusában. *Politika és társadalomléktan ezen a ponton ér egybe.* Nem a hadsereg, mint hadsereg felosztása önmagában a meghatározó elem, hanem a hadsereg, mint az identitás nem is olyan rejtett központjának megszüntetése.

Ebben az előzetes keretben alkalmazhatóvá válik Canetti magyarázata már a magyar traumára is. A határok trianoni átrajzolása az identitás szempontjából központi elemet semmisíti meg. Azt a területi mozzanatokra felépített magyar identitást, amelyet az előző évtizedek tudatos és egyben öntudatlan folyamatai a magyar társadalomban kiépítettek.

Az már egy mélyebb szintje Versailles és Trianon Canetti felől tekintett analógiájának (és természetesen ennek önmagában is lehet társadalomlélektani következménye), hogy mindkét identitás a mély történeti dimenziók látszata ellenére nagyon is új és *minden erre irányuló és egyként jól hangszerelt és nagy leleménnyel kiépített inszcenálás ellenére sem felel(t) meg a történelmi valóságnak.*

Ezt azonban már mi tesszük hozzá Canetti elemzéséhez, amitől annak alkalmazhatósága egy cseppet sem sérül. *A két kioltott identitás valóságos gyökereket vert a két társadalomban és maradandó és klasszikus társadalmi traumákat hozott létre.* A helyzet ironikus tragikumája és tragikus ironiája azonban éppen az, hogy a legmélyebb és történetileg látszólag leginkább megalapozott jegyek voltak azok, amik *nem feleltek meg a történelmi valóságnak*, amik ezért klasszikusan kompenzáló természetűek voltak.

A német hadsereg (és a német egység előtti előzményei) valóságos történeti korszakokban (amikor még nem is létezett egységes német állam) rendre nem aratott győzelmeket, és elveszítette döntő háborúit. Nagy Frigyes lehet az egyetlen kivétel, de az ő győzelmeinek és vereségeinek mérlege sem egyértelmű.

Magyarország a maga valóságos történeti léte során csak egyes korszakokban rendelkezett azokkal a társadalmi intézményekkel és etnikai szempontból kitöltött valóságos államterülettel, amelynek létre a dualizmus kori politikai identitást fel akarták építeni. Canetti érdemleges segítséget nyújt e társadalmi traumák feltáráshoz, mégpedig azzal, hogy leírta magát a traumát (az identitás kioltása). *Az identitás és a valóságos történelem viszonyának felvetése azonban már újabb társadalomlélektani probléma azonosításához vezet.*

Elias Canetti zsidó gyökereiről sokat írt az eddigi irodalom. Ez előtt a háttér előtt mindenképpen élesen vetődik fel a kérdés: vajon használható-e és milyen mélységben Canetti tömegpszichológiája az *antiszemitizmus* értelmezésében. A kérdés tökéletesen jogos, megválaszolásának átmeneti elnapolását azonban a különlegesen nehéz módszertani feltételek szinte kötelességként írják elő.

A tömegnek az a rekonstruált fogalma, amelyhez Canetti eljut, egyrészt nagyon is tartalmazza az antiszemitizmus értelmezésének lehetőségét (anélkül, hogy ez önmagában tematikus lenne a műben). A zsidóság Canetti számos tömeg-típusának lehet objektuma és támadásának lehetséges célpontja. Mégis van egy alapvető különbség a modern antiszemitizmus és a Canettinél a társadalom hermeneutikájaként rekonstruált tömeg felfogása között. Amíg ugyanis a tömeg Canettinél keletkezik és elmúlik, a modern antiszemitizmus szociálpszichológiai attitűdje bizonyos viszonylagos állandóságot mutat. Ezért sem az antiszemitizmus jelensége, sem értelmezése nem épülhet közvetlenül a *Tömeg és hatalom* nagyszabású koncepcióira. *Ha a tömegjelenség maga nem is mindig antiszemita, az antiszemitizmus mindig átmehet tömegjelenségbe.*